

ZİKİR

bağ'ın *ez-Zikir fi'l-Kur'ânî'l-kerim ve's-Sünneti'l-mu'tahhara* (Kahire, ts. [Dârü'l-İ'tisâm]), Muhammed Zekeriyâ Kandehelevî'nin *Fezâil-i Zikir: Zikrin Faziletleri* (trc. Hayri Demirci, İstanbul, ts.), Muhammed b. Ahmed b. Bedevî'nin *Fıkhü'z-zikir ve'd-du'â* (Beyrut 1412/1992), Mehmet Yıldız'ın *Kur'an-ı Kerim'de Zikir Kavramı* (yüksek lisans tezi, 1995, EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), Gündüz Yıldırım'ın *Kur'an'da Zikir Kavramı* (yüksek lisans tezi, 1994, EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü) ve Necdet Tosun'un *Zikir ve Tefekkür* (İstanbul 2010) adlı eserleri kaydedilebilir. Ayrıca tarikat ehli tarafından birçok evrâd, ezkâr ve ahzâb hazırlanmış, kendi yollarında uyguladıkları zikir şeklini anlatan eserler yazılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Tehânevî, *Keşşâf*, I, 512-513; *Müsned*, IV, 124, 159; Serrâc, *el-Lüma'*, s. 290-291; Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s. 74-76; Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, Kahire 1310, I, 40-44; Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî, *Ziyâdâtü Hakâ'iki't-tefsir* (nşr. G. Böwering), Beyrut 1986, s. 14; Kuşeyrî, *er-Risâle*, II, 464-471; a.mlf., *Risâletü tertibi's-sülûk* (er-Resâ'ilü'l-Kuşeyriyye içinde, nşr. Muhammed Hasan), Karaçi 1964, s. 68; Hücürî, *Keşfü'l-mahcûb* (Uludağ), s. 547-548; Hâce Abdullah el-Hevî, *Menâzilü's-sâ'irin*, Kahire 1910, s. 18; Gaz-zâlî, *İhyâ'* (Beyrut), I, 293-303; Necmeddin-i Kübrâ, *Tasavvufî Hayat* (trc. Mustafa Kara), İstanbul 1980, s. 58-59, 78-80, 126-129, 139-141; Şehâbeddin es-Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif* (Gazzâlî, *İhyâ'* [Beyrut], V içinde), s. 70, 125, 221-222; İbn Teymiyye, *Kelimü't-tayyib: Kur'an ve Sünnette Dua ve Zikir* (trc. Mehmet Yılmaz – Ayhan Kalaycı), İstanbul 1986, tür.yer.; Abdürrezzâk el-Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü* (trc. Ekrem Demirli), İstanbul 2004, s. 248-250; İbnü'l-imâm, *Silâhu'l-mü'min fi'd-du'â ve'z-zikir* (nşr. Muhyiddin Dîb Müstû), Dimaşk-Beyrut 1414/1993, s. 51-80; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü's-sâlikin: Kur'anî Tasavvufun Esasları* (trc. Ali Ataç v.dğr.), İstanbul 1990, II, 331-338; Yâfî, *el-İrşâd ve't-ta'rif fi fazli zikrillâh ve tilâveti kitâbihi'l-âziz ve fazli'euliyâ'i ve'n-nâsikin ve'l-fukarâ'i ve'l-mesâkin* (nşr. M. Edîb el-Câdir), Beyrut 1424/2003, s. 168-177; Muhammed b. Muhammed es-Sâlih el-Menbicî, *el-Misbâh fi ez-kârî'l-mesâ'i ve's-sabâh* (nşr. Ahmed Ferîd Mezîdî), Beyrut 1421/2001, tür.yer.; Lisânüddin İbnü'l-Hatîb, *Ravzatü'l-ta'rif* (nşr. Muhammed el-Kettânî), Beyrut 1970, I, 295-307; II, 493-503; İsmâil Rusûhî Ankaravî, *Minhâcü'l-fukarâ*, Bulak 1256/1840, s. 86-93, 204-205; Hulvî, *Lemezât-ı Hulviyye*, Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 281, vr. 9^a-10^a, 13^b, 16^{a-b}; Sarî Abdullah Efendi, *Semerâtü'l-fuâid*, İstanbul 1288, s. 127, 138; İsmâil Hakkî Bursevî, *Şerh-i Usûl-i Aşere* (Necmeddin-i Kübrâ, *Tasavvufî Hayat* içinde, trc. Mustafa Kara), İstanbul 1980, s. 59; İbrâhim Hakkî Erzurûmî, *Mârifetnâme*, Bulak 1251, s. 335-347; Ali Kadri, *Risâle-i Behâiyye: Tarikat-ı Nakşibendiyye Prensipleri* (trc. Rahmi Serin), İstanbul 1994, s. 10-50; Ahmed Rifat, *Mir'âtü'l-makâsîd*, İstanbul 1293, s. 45-47; Harîrîzâde, *Tibyân*, I, vr. 2^b-4^b; Leknevî, *Hediyyetü'l-ebârî fi sübhâti'l-ezkâr el-müsemvâ Nühzetü'l-fikr fi sübhâ-*

ti'z-zikir (nşr. Salâh Muhammed Ebû'l-Hâc, Amman 1421/2000, tür.yer.; M. Emîn el-Kürdî, *Tenvirü'l-kulûb* (nşr. Necmeddin Emîn el-Kürdî), Halep 1411/1991, s. 567-583; Mehmet Ali Aynî, *Tasavvuf Târîhi*, İstanbul 1341, s. 197-215; Elmalılı, *Hak Dini*, I, 540-543; Mûsâ M. Ali, *Hakikatü't-tevessül ve'l-vesile 'alâ dav'i'l-Kitâb ve's-Sünne*, Beyrut 1405/1985, s. 391-480; Abdülhâlik Pirzâde, *Ehemmiyyetü'l-ilm ve'z-zikir fi'l-İslâm ve medâ ihtiyâcû'l-insân ileyhimâ*, Kahire 1414/1993, s. 121-167; Sâlih Uzeyme, *Muştalâhât Kır'aniyye*, Beyrut 1414/1994, s. 178-181; M. Revvâs Kal'acî, *el-Mevsû'atü'l-fikhiyyetü'l-müeyyere*, Beyrut 1421/2000, I, 905-910; Vehbe ez-Zühaylî, *Mevsû'atü'l-fikhi'l-İslâmiyyi'l-mu'âşır*, Dimaşk 1427/2007, I, 353-438; Suûd b. Abdülazîz el-Hamd, "el-İ'râz 'an zikrillâh fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm", *Mecelletü Câmî'atü'l-İlmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye*, sy. 42, Riyad 1424/2003, s. 85-137; Reşat Öngören, "Osmanlılar Döneminde Semâ ve Devran Tartışmaları", *Tasavvuf*, sy. 25, İstanbul 2010, s. 123-132; a.mlf., "Hatm-i Hâcegân", *DİA*, XVI, 476-477; Pakalın, III, 646, 659-661; *el-Kâmûsü'l-İslâmî*, II, 439; L. Gardet, "Dhikr", *El'* (İng.), II, 223-227; Süleyman Uludağ, "Zikir", *İA*, XIII, 561-564; a.mlf., "Nefes", *DİA*, XXXII, 522; William C. Chittick, "Dhikr", *ER*, IV, 341-344; Gerhard Böwering, "Dekr", *Elr.*, VII, 229-233; Bahâeddin Haremşâhî, "Zikir", *DMT*, VI, 26-28; M. Rızâ Ensârî, "Zikir", a.e., VI, 29-32; Hasan Seyyid Arab, "Zikir", a.e., VI, 32-34; Ahmed Tayyib, "ez-Zikir", *el-Mevsû'atü'l-İslâmiyyetü'l-âmmeh*, Kahire 1422/2001, s. 660-661; Earle Waugh, "Dhikr", *Encyclopedia of Islam and the Muslim World* (ed. R. C. Martin), New York 2004, I, 179-180; Necdet Tosun, "Nakşibendiyye [Âdâb ve Erkân]", *DİA*, XXXII, 342-343; Mehmet Boynukalın, "Tesbih [Fıkıh]", a.e., XL, 529.

REŞAT ÖNGÖREN

□ MÜSİKİ. Bazı tarikatlarda zikir esnasında zaman zaman müsinin de zikre eşlik ettiği bilinmektedir. Zikirlerini hafî (hafif sesle) yapan tarikatlarda sadece Kur'an tilâveti, ezan, kamet, salât, tekbir, tesbih okunması sırasında bir ses müsisine yer verilmektedir. Bu tarikatlardan biri Nakşibendiyye ve kolları, diğeri ise Mevleviyye'dir. Mevleviyye tarikatında âyinlerde yoğun biçimde müsi icrâsı görülmekteyse de sabah zikirlerinde ve semâ uygulaması esnasında semâzenlerin hafî zikir yapması esastır. Nakşî tarikatının bazı kollarında ise cehrî (yüksek sesle) zikir yapılır. Bunlardan Hâcegân yolunda Mahmûd-ı İncîrfağnevî ile başlayan cehrî zikir uygulaması daha sonra Anadolu dışında Kâsâniyye kolu ile devam etmiştir. İstanbul'a dışarıdan gelip yerleşen Nakşibendiliğin Üsküdar semtindeki Afganiler kolu ile Sultantepe semtindeki Özbekler Tekkesi'nde Yesevî usulü cehrî zikir (zikr-i erre) yapılır, bu sırada basit nağmeli ilâhiler okunurdu. Bu zikir usulünde kuûd zikrinin icrâsı esnasında diğer tarikatların uygulaması-

na yakın bir usulde salâtüselâm ve keli-me-i tevhidi müteakip bir na't veya durak okunur, uşşak makamında ve hafif usulünde ism-i celâl zikrine başlandığı sırada zâkirler kasîde-i bürdeyi okumaya başlardı. Daha hareketli ilâhilere geçilerek "hay" zikrinin ardından zikri idare eden zatın "Hay Allah!" nidâsıyla zikre son verildi. "Turuk-ı aliyye" ismiyle anılan ve geliş silsilesi bakımından Hz. Ali'ye bağlanan Bektaşilik, Kâdiriyye, Rifâiyye, Halvetiyye, Bedeviyye, Sa'diyye, Şâzeliyye, Bayramiyye'de ve bunların çeşitli kollarında cehrî zikir esastır. Bu tarikat zikirlerinde tekke müsikisi formlarının coşkun biçimde uygulandığı görülmektedir.

Tasavvuf tarihinde zikirleri esnasında müsikeye yer veren tarikatlar üç gruba ayrılır. Bunlar Mevleviyye ve Bektaşîyye tarikatlarıyla Kâdiriyye, Rifâiyye, Halvetiyye ve bunların kolları olan çeşitli tarikatlardır. Mevlevî tarikatının zikri olan semâ sırasında okunan, âyin adı verilen ve bestelendiği makamın ismiyle anılan müsi eserleri Türk müsisinin en sanatkârane ve uzun süreli bestelerindendir. Bazı Arapça ve Türkçe bölümler dışında sözleri Farsça olan ve çoğunlukla Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin eserlerinden seçilen bu âyinlerin icrası sırasında devr-i veledî ve semâda semâzenler hafî olarak Allah ismini zikrederler. Mevlevîler'de, dinî müsinin ilâhi formu çerçevesinde sadece niyaz ilâhisi diye anılan eser belirli bestesiyle okunur. Zikir esnasında müsinin uygulandığı ikinci grup ise Bektaşîyye tarikatıdır. Bektaşîlik'te cem âyinleri ve ikrar törenleri bu uygulamanın yapıldığı toplantılardır. Daha çok halk müsisinde kullanılan bağlama, divan sazı, çoğur gibi müsi aletlerinin eşliğinde hikmetli deyişler, semahlar ve nefesler okunurken âyine katılanlar diz çökmüş vaziyette başlarını hafifçe sağa ve sola çevirerek zikreder, meydana kadın ve erkeklerin birlikte halka oluşturup semah döndüğü coşkun bir âyin icra edilir. Âyine umumiyetle, "Kurbanlar tıgılanıp gülbân çekildi" mısrayla başlayan nefesle girilir. Mevleviyye ve Bektaşîyye tarikatı dışında cehrî zikri uygulayan tarikatlarda zikir ya oturarak (kuûd zikri) ya ayakta (kıyam zikri) ya da ayakta halka şeklinde daireler oluşturarak (devran zikri) yapılır. Oturarak zikredenlere kuûdî, ayakta zikredenlere kıyâmî, ayakta halka biçiminde zikir yapanlara devrânî denilirdi.

Tarikat zikirleri şeyh, zâkirbaşı (serzâkir), meydancı ve reisler tarafından yönetilir, bu kişilerin uygun gördüğü süre bo-

yunca devam ederdi. Dervişler zikir yaparken zâkirler de zikrin ritmine uygun ilâhiler okurdu. Zikirlerde dinî mûsiki eserlerini zâkirbaşı idare ederdi. Bu ise çok önemli ve zor bir görevdi. Zâkirbaşı tayin edilebilmek için binlerce ilâhının bestesini güfteleriyle birlikte ezberlemiş olmak, geniş bir mûsiki bilgisine, falsosuz ve güzel bir sese, bütün bunların üzerinde idare kabiliyetine sahip olmak gerekirdi. Zâkirbaşı, okuyacağı ilâhilerin güftelerini içinde bulunan ayın özelliklerini göz önüne alarak ona göre seçerdi. Meselâ muharrem ve safer aylarında ilâhilerin konusu Hz. Hüseyin'in şehâdetini tasvir eden şiirlerden ya da bu anlamdaki mersiyelelerden seçilirdi. Rebûlevvel, rebûlâhîr aylarında daha çok Hz. Peygamber'i konu alan, onu öven güfteler üzerine bestelenmiş ilâhiler okunurdu.

Kuûdî zikir yapan tarikatlarda vakit namazının edasından sonra bir kişi tarafından Kur'an-ı Kerim tilâvet edilir, ardından hep birlikte okunan "estağfirullah el-azîm" sözünün tekrarlandığı tövbe kısmına, bunun ardından salavât-ı şerifelerin ve evrâdın topluca okunduğu kısma geçilir. Her tarikatın kendine mahsus besteli salâtı olup bazı tarikatlarda "salât-ı kemâliyye" gibi salâtlar topluca okunur ve kelime-i tevhidin çeşitli şekillerde beraberce okunduğu bölüme geçilir. Bu bölümde belli bir ses esas alınıp kelime-i tevhid tekrarlanmaya başlar. Bir süre tekrar edildikten sonra bir üst perdeye geçilir ve okumaya devam edilir. Kademe kademe yükselip altı veya yedi perdeye kadar çıkar. Ardından ulaşılan tiz perdeden aşağıya doğru yine kademe kademe inilip başlanan perdeye kadar gelinir. Buna "perde kaldırma" ve "perde indirme" adı verilir. Perde kaldırma ve indirme konusunda zâkirbaşı ne derece güçlü ise zikir yapan dervişlerin başı olan kimsenin de (reis) o güçte olması gerekir. Genel âhenk bu şekilde temin edilir. Reis güçlü olduğunda vücut hareketlerindeki düzenli çevikliği ve coşkunluğu ile herkesi coşturabilir. Kelime-i tevhid nihayet bulunca bir kişi tarafından na't veya durak okunur. Bunları okuyacak kimsenin bulunmaması halinde bir cumhur ilâhisi terennümü ile ism-i celâle başlanır. İsm-i celâl zikrine başlandığında genel olarak usul ilâhisi denilen ve tarikatın pîrini öven, tarikatın ana ilkelerinden bahseden bir ilâhinin okunmasına geçilir. Bu ilâhinin okunmaya başlanmasıyla mûsiki aletleri zikre eşlik eder. Çeşitli tarikatlarda okunması âdet olan usul ilâhilerinden bazıları

şunlardır: Sözlere Yunus Emre'ye ait uşşak makamındaki Halvetî Sünbülî usul ilâhisi, "Aşkın ile âşıklar yansın yâ Resûlelah", sözlere Eşrefoğlu Rûmî'ye ait uşşak makamındaki Kâdirî usul ilâhisi, "Cem'olmuş dervişleri pîrim Abdülkâdir'in", sözleri Ümmî Sinan'a ait Dede Ali Şiruganî'nin hüseyinî makamındaki usul ilâhisi, "Erenlerin sohbeti ele giresi değil." Bazı tarikatlarda kuûd zikri sırasında "ism-i hayy" gelindiğinde dervişler dizlerinin üstünde yükselip yarım ayağa kalkma durumuna gelir; böylece zikre devam ederlerdi ki buna "nısf-ı kıyâm" denilir.

İcrası sırasında bulunulan durum, okunuş ritmi ve okuyuş şekillerine göre zikirler kıyam tevhidi, kıyam ism-i celâli, kuûd kelime-i tevhidi, murabba tevhid, kalbî ism-i hû, kalbî ism-i hay, perdeli ism-i celâl, düz kelime-i tevhid, ağır ism-i celâl gibi adlarla anılır. Kıyam zikirleri beyyûmî halaka zikri, demdeme zikri, bedevî topu, tavaf tevhidi, Halvetî devranı, Vefâ devri gibi adlar alırdı. Kıyâmî tekkelerde zikre evrâd okunarak başlanır, zâkirbaşının okuduğu münâcâtı takiben önce kelime-i tevhid zikri, ardından ism-i celâl, daha sonra beyyûmî halaka zikri, tavaf tevhidi ve demdeme zikri yapılır, ism-i hûdan sonra dua ile zikir bitirilir. Çok ağır bir tempo ile başlayan bu zikirler gittikçe süratlenen bir seyir takip eder. Ayakta halka oluşturularak yapılan devran zikri kıyam zikrinin ikinci kısmını teşkil eder. Özellikle Halvetiyye, Kâdiriyye, Rifâiyye, Sa'diyye ve bunların kolları olan bazı tarikatlarda devran zikri yapıldı. Devran, zikre katılan devrânî şeyhlerinin en kıdemlisinin idaresinde başlar, ardından diğer kıdemli şeyh idareyi alırdı. Devran esnasında halkanın ortasında bulunan zâkirlerin zikrin gerektirdiği tempoya uygun biçimde okudukları ilâhilere devran ilâhileri denir (bk. DEV-RAN).

Tekkelerde yapılan zikirlerle ritme yardımcı olmak amacıyla halîle, mazhar, bendir, kudüm, neve gibi vurmali sazlar ve ney eşlik eder. Önceleri daha çok vurmali sazların kullanıldığı tekkelerde XIII. yüzyıldan itibaren diğer mûsiki aletlerinin de zaman zaman kullanıldığı görülmektedir. Tapduk Emre'nin dergâhında rebap, şeştar, çenk gibi mûsiki aletlerinin varlığı Yunus Emre'nin şiirlerinden öğrenilmektedir. Mevlîvî âyinlerinde önem verilen ney, kudüm ve rebabın yanı sıra son dönemlerde Türk mûsikisi sazlarının hemen hepsi, Bektaşî âyinlerinde ise daha çok bağlama ailesi kullanılmıştır. Ancak muhar-

rem ayındaki zikirlerde tekkelerde Hz. Hüseyin ve Kerbelâ şehidlerine hürmeten hiç saz çalınmamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Mehmet Ali Aynî, *Tasavvuf Târîhi* (İstanbul 1341), İstanbul 2002, s. 226-228; Sadeddin Nüzhet Ergun, *Türk Musikisi Antolojisi*, İstanbul 1942-43, I, 8-11, 123; II, 481, 666, 670; Abdülbâki Gölpınarlı, *Mevlevî Âdâb ve Erkânı*, İstanbul 1963, s. 124; Necdet Tosun, *Bahâeddin Nakşebend: Hayatı, Görüşleri, Tarikatı*, İstanbul 2002, s. 301-302; Mehmet Cemal Öztürk, *Cerrâhîlik*, İstanbul 2004, s. 106, 242; Halil Bedi Yönetken, "Kıyâmî Zikirler ve Türk Dinî Rakısları", *TFA*, sy. 156 (1962), s. 2775-2777; Cemâleddin Server Revnakoğlu, "Yunus'un Bestelenmiş ilâhileri Nerede ve Nasıl Okunurdu?", *TY*, Yunus Emre özel sayısı: V/319 (1966), s. 128-139; a.mlf., "Tekke Musikisinde Nevbe Çıkarma Merasimi", *Tarih Konuşuyor*, sy. 50, İstanbul 1968, s. 3612-3616; Halil Can, "Dinî Türk Musikisi Antolojisi", *MM*, sy. 217 (1966), s. 14; a.mlf., "Dinî Türk Musikisi Lügati", a.e., sy. 220 (1966), s. 121; a.mlf., "Tasavvuf / Tarikatlar Musikisi" (röportaj: Etem Ruhi Üngör), a.e., sy. 295 (1974), s. 14-22; a.mlf., "Dinî Mûsiki", a.e., sy. 308 (1975), s. 25-26; sy. 316 (1976), s. 19; Nuri Özcan, "Bektaşî Mûsikisi", *DİA*, V, 371-372.

MEHMET NURİ UYGUN

ZİKR

(الذکر)

Kur'an-ı Kerim'in isimlerinden biri
(bk. KUR'AN).

ZİKREVEYH el-KIRMITİ

(زكرويه القرمطي)

Zikreveyh b. Mihreveyh el-Kırmitî
(ö. 294/907)

Abbâsiler döneminde
Irak ve Suriye'deki
isyanları düzenleyen Karmatî dâisi
(bk. KARMATÎLER).

ZİL

Bir mûsiki aleti.

Mûsiki literatüründe, birbirine çarpmak suretiyle ses çıkarmak için parmaklara veya defin kasnağındaki deliklere takılan madenî pulların ve birbirine çarparak çalınan iki yuvarlak metal plaktan meydana gelen bir usul vurma (ritim) aletinin adı olarak kullanılmaktadır. Arapça'daki sanc/sinc kelimesi zilin her çeşidinin adı olduğu gibi on üç-kırk telli, harp benzeri bir çalgıya da isim olmuştur. Eskiden beri görülen "sanc, sanj, çenk, çeng" kelimeleri, telaffuz benzerlikleri dolayısıyla hem zil hem de telli